

DİVÂNÜ LÛGATİ'T-TÛRK'ÜN HALKBİLİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ¹

Muharrem Kaya *

Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda yazdığı, Türk kültürünün en önemli hazinelerinden biri olan bu eser, ansiklopedik bir sözlüktür. Yazılma amacı ise Türkçe'nin Arapça kadar zengin olduğunu göstermek ve Türklerin hüküm sürdüğü yerlerde Türkçe öğrenmek isteyenlere yardımcı olmaktır. Bu yüzden, kitabın yazıldığı dönemde Türkçe'de yaşayan kelimeler, gerek Türkçe cümle içinde kullanılarak gerekse ansiklopedik bilgiler verilerek Arapça açıklanmıştır. Bu açıklama bölümleriyle, *Divânü Lûgati't-Türk*, yalnız bir sözlük olmaktan çıkmış, Türk tarihi, coğrafyası, etnolojisi, mitolojisi, folkloru, dili, edebiyatı üzerine tanıklarıyla bilgi veren bir ansiklopedi haline dönüşmüştür. Eser edebî örnekler yer vermesi açısından bir edebiyat antolojisi özelliği kazanmıştır. Türk kültürüyle ilgili pek çok malzeme bulunduğundan dolayı bu eserin Türkoloji'nin temelini attığı da iddia edilmiştir.²

Bu çalışmada ele alınan *Divânü Lûgati't-Türk*'te bulunan halkbilimi unsurları, Türk halkbiliminin konuları, derlenen malzemelerin arşivlenmesi üzerine çalışma Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Başkanlığı (bugünkü adıyla Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü) tarafından 1976 yılından beri uygulanan Türk Folklor Arşiv Kılavuzu'ndaki madde başlarına göre sıralanacaktır.³

* Dr., Mimar Sinan Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.

1 09 Nisan 1999 tarihinde, İstanbul'da II Halk Kütüphânesi'nce düzenlenen "Divanü Lûgat-it-Türk Paneli"nde sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

2M. Şakir Ülkütaşır, *Büyük Türk Dilçisi Kâşgarlı Mahmut*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1972, s. 37.

3 Nail Tan, *Folklor (Halkbilimi) Genel Bilgiler*, ABO Basım, 4. baskı, İstanbul, 1997, s. 9-13.

*Divânü Lûgati't-Türk*teki halkbilimiyle ilgili unsurlara geçmeden önce bu eserdeki unsurların çeşitli konu başlıkları altında kitaplar oluşturacağını, hatta oluşturduğunu belirtmek gerekir. Mesela bu eserdeki atasözleri üzerine dört kitap hazırlanmış⁴, şiirlerle ilgili üç kitap hazırlanmıştır.⁵ Bu sebeple *Divânü Lûgati't-Türk*teki halkbilimi unsurları sınıflandırılmış ya döneminin kültür özellikleri

Birkaç erkek adı olarak şunları sıralayabiliriz: **Abı** (I, 86-21), **Alp Aya** (III, 208-24), **Atış** (I, 60-19), **Beglen** (I, 444-4), **Bektur** (I, 455-21), **Çuglan** (I, 444-5), **Ervüz** (I, 96-21), **Kalalduruk Kapan** (I, 415-3), **Katmış** (I, 460-21), **Komuk** (I, 383-24), **Kuluç** (III, 358-19), **Kutan** (I, 415-4), **Nizamettin İsrail Togan Tığın** ((I, 111-20), **Otamış** (I, 96-21), **Tutuş** (I, 367-16), **Tekiş** (I, 368-12), **Tutuk** (I, 380-26), **Utuş** (I, 60-20). Cariye adı olarak da **Kümüş** (I, 371-12) (:Gümüş), **As** (I, 80-16), **Kaçaç** (II, 285-2) örneklerini verebiliriz. Ayrıca kadınlara oyuncak anlamında **oxşagu** (I, 138-15) denir. Açıklaması da şöyledir: Çünkü onlarla oynanır ve oyalanılır. Oynaş sözü de oyundan gelir. **Altun Tarım** (I, 396-9) ise büyük kadınların ungunudur. **Kaz** (III, 149-6, 150-2) da Efrasiyab'ın kızının adıdır. Efrasiyab'ın kızlarına verilen ungun ise

Türlü çëcek yarıldı
Barçın yadhım kerildi
Uçmak yeri körüldi

Tumluğ yana kelgüsüz (I, 119-4)

Kışın soğukluğunu ve hayatı zorlaştırdığını, baharın ise tabiatı güzelleştirdiğini anlatan şiirler bir hayli fazla, bu da iklimin edebî eserlere yansımalarının bir örneğidir.

Kızlep tutar sewüklük
Adhrış küni belgürer
Başlığ közüğ yapsama

Yaşı anın sawrukur (II, 172-10)

Nasıl yaralı göz, yaşını saklıyamazsa, gizlenen sevgi de ayrılık günü belli olur."

Türlü çiçek açıldı
İpek yaygı serildi
Cennet yeri görüldü
Kış artık gelmeyecek

Gizleyip tutar sevgiyi
Ayrılık günü belirir
Yaralı gözünü kapatma
Yaşı onun fıskırır

KALIPLAŞMIŞ SÖZLER

Divânü Lügati't-Türk'te atasözü karşılığında saw (II, 20-6, III, 154-13, 441-20) kelimesi kullanılmıştır. Eserdeki atasözleri üzerine pek çok çalışma yapılmıştır." Bunlar arasında en önemlileri şunlardır: Abdülhad Nuri, *Atalarsözü* Kastamonu Vilayet Matbaası, 1339, 1334; Necip Asım, *Eski Söylar Zaman Kütüphânesi*, İstanbul.

tadır. **Koş kılıç kınka sığmas** (I, 359-4) (:İki kılıç bir kına sığmaz), **küz keliği yazın belgüölüş** (III, 160-19) (:Güzün gelişi yazdan bellidir) aynen günümüzde de kullanılmaktadır.

Edebî terim olarak **balu balu** (III, 232-20) ninni karşılığında kullanılır. Kadınların çocukları uyutmak için böyle söyledikleri belirtilir fakat bir ninni örneği verilmez.

Bilmece karşılığında kullanılan kelimeler ise şunlardır: **tabuzgu, tubuzgu neng** (I, 489-2), **tabuzguk** (I, 502-13, II 164-25), **tapzuğ** (I, 462-5), **tapzuguk** (I 462-6). Bilmece sormak anlamında ise tabızmak (II 164-25), tabuzmak (II, 86-8), tapuzmak (I 462-6). Tıpkı ninni maddesinde olduğu gibi bilmece maddesinde de maalesef eserde, örnek yer almamıştır.

Eserde şu küfür unsurları da karşımıza çıkmaktadır: Çocuklara söğüldüğü vakit **"yınğdegü=sümöklü"** (III, 387-19) ya da **"sengregü=burnundan İrin gibi sümök akan hastalıklı at"** (III, 387-19) denir.

DAYANIŞMA, YARDIMLAŞMA VE EĞİTİM KURUMLARI

Misafire iyi davranılması gerektiği, feodal toplumlarda beyin gücünü göstermek açısından önemlidir. Bunu gerek *Kutadgu Bilig*'te gerekse *Divânü Lûgatî't-Türk*'te görürüz. Ayrıca bu durum sosyal yardımlaşmayı da sağlayan bir unsurdur. Hatta dışardan gelen şahsın o yöreye bereket getirdiği (I, 92-3) şeklinde inanışların varlığına İbni Batuta'nın *Seyahatnâme*'sinde de rastlarız.¹⁵

Buğdayın temizlenmesinde köylülerin dayanışması, imece, eserde **lüçnüt** (I, 451-23) ile karşılanmıştır.

HAYATIN DÖNÜM NOKTALARIYLA İLGİLİ GELENEK VE GÖRENEKLER

Kaplığ oğul (III, 146-18) tabiri, plasentayla birlikte doğan çocuk için kullanılır. Bu çocuk uğurlu sayılır ve plasentaya kap denmesinden dolayı kaplı çocuk denir. Yeni doğan çocukları koruduğuna inanılan ruha ise **umay** (I, 123-10) denir. Lohusa kadının fenalık geçirmesine ise **abaçı** (I, 136-13) denilir. Umay denilen kötü ruhun bu faaliyetleri gerçekleştirdiğine inanma Orta Asya ve Anadolu Türklerinde de hâlâ görülür.¹⁶

Yeni doğuran kadınlara besleyici olduğu için kavut verilir. Bu darı unu, yağ ve şekerin karıştırılmasıyla yapılır.

Düğüne, törene çağırarak, **okımak** (III, 254-11) kelimesiyle karşılanır. Gidilen törenler ise değişik adlarla anılır. **Boşuğ aşı** (I, 372-20) için şöyle açıklama yapılır: Bir yakınımız uzaktan geldiği zaman, dönüşünde, şölen yapılır. Bütün yakınlar ve başkaları çağrılır. Sonra birtakım armağanlar sunularak gitmesine izin verilir. Böylece birlikte yenilen yemeğe **"boşuğ aşı=ızın yemeği"** denir.

15 Reşat Genç, *Kağarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997, s. 118-120.

16 Abdülkadir İnan, "Divânü Lûgat-it Türk'de Şamanizme Ait Kelimeler", *Makaleler ve İncelemeler*, II. cilt, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991, s. 317.

Evlenmeyle ilgili bir gelenek de **yüfüş** (III, 73-24) kelimesinin açıklamasında geçer: Gerdeğe konulan geline, yakınları üzerlerine düşen armağanları vererek onu donatırlardı. Bu yardımlaşmaya yüfüş denir. Ayrıca **tayak** (III, 166-12) kelimesinin açıklaması yapılırken geline verilen köle hediye bu adla karşılandığı belirtilir: Güveyi, gelin attan inerken omuzuna dayansın diye cariye ya da köle verir. Bu zenginlerde görenektir. Cariye ya da köle (dayak), gelinin malı olur. **Egetlemek** (I, 299-14) kelimesinin açıklamasında ise köle hediye etmenin kız tarafınca da da uygulandığı görülür. Açıklama şöyledir: **"Ol, kızın egetledi=O, kızına cariyeye verdi."** Güveyinin evine kızı ile cariye gönderdi. Buradan da köleciliğin düğün hediyesi vermek şeklinde karşımıza çıktığını görüyoruz. Zaten eski Türk eserlerinde savaş esirlerinin köle, cariye olarak kullanıldığı sıkça geçer. Hatta kurganlarda, ölen beyle birlikte eşinin, kölelerinin hatta birkaç askerinin de gömüldüğü ortaya çıkmıştır.

Ölümlle ilgili bir gelenek de bilindiği üzere **yoğ** (III, 143-19) törenidir. **Yoğ**, ölü gömüldükten sonra üç ya da yedi güne kadar verilen yemek demektir. Bugün bu uygulama, Anadolu'da kırkıncı günde yapılmaktadır. Bu, kırkı çıkmak diye belirtilir.

Ayrıca beylerden birisi öldüğü zaman mezarı üstüne serilmek üzere kumaş gönderilir. Kumaş daha sonra parçalanarak yoksullara dağıtılır. Bu kumaşa **eslik**

(:At), **koy** (I, 346-9) (:Koyun), **biçin** (I, 346-10) (:Maymun), **takagu** (I, 346-11) (:Tavuk yılında yiyecek çok olur, ama karışıklık çıkar.), **it** (I, 346-12) (:İt), **tonguz** (I, 346-13; III, 363-16) (:Domuz yılında kar ve soğuk çok olur, kargaşalık çıkar.).

İNANIŞLAR

Kutlu ve mübarek olan her şey **ıdhuk** (I, 63-13) kelimesiyle karşılanır. Adak için bırakılan hayvana da bu ad verilir. Bu yüzden bu hayvan hiçbir surette kullanılmaz.

Kaş (I, 330-25; III, 22-4) lekesiz, saf bir beyaz taştır. Yüzüklere konur. Yüzüğün sahibine yıldırım düşmediğine, susuzluğu giderdiğine inanılır.

Destanlarda, efsanelerde bile geçen **yada taşı**, eserde **yatlattı** (II, 355-5) kelimesi açıklanırken şöyle belirtilir: "Beg yatlattı=Bey yada taşına okuttu. (Bey, Şaman'a Kam'a "yada taşı" ile kamlık yaptırdı; bu yüzden rüzgar esti, yağmur geldi.) Bu, Türk ülkelerinde bilinmiş bir şeydir. Yüce Tanrının izniyle yada taşına okumakla yağmur, soğuk, rüzgâr getirtilir." Yada taşı ayrıca **yatladı** (III, 307-24) kelimesinin açıklamasında da yer alır. Bilindiği üzere, Göç efsanesinde ülkenin bir parçasını temsil ettiği için Çinlilerin bu taşı parçalayıp kendi ülkelerine götürmesiyle uğursuzluk oluştuğu ve göçün başladığı belirtilir. Aslında bu efsanede, vatan toprağından bir parçanın verilmesinden öte insanlara uğur getirdiğine inanılan bir nesnenin ve dolayısıyla uğurun yitirilmiş olduğu dikkate alınmalıdır.

Irk (I, 42-17), falcılık, kâhinlik olarak belirtilir. **Yat** (III, 3-14, 159-8) da bir tür kâhinlik, kamlıktır. Kâşgarlı Mahmut, bir yangını söndürmek için yazın, kar yağdırıldığını gördüğünü belirtir.

Efsunlamak ise **arwaş** (I, 237-4) kelimesiyle karşılanır. Efsunsuya verilen paraya ise **örüng** (I, 134-21) denir.

Yagış (III, 10-22), İslâm'dan önce Türklerin adak için ya da tanrılara yakınlık elde etmek için putlara kestikleri kurbandır.

Çıwı (III, 225-15) kelimesi açıklanırken Türk askerleri arasında yaygın olan bir inanç belirtilir. Savaşan iki orduyla birlikte onların cinleri de kendi aralarında çarpışır. Cinlerden hangi taraf yenerse savaşta da o taraf yener. Türk askerleri geceleyin bu cin savaşından korunmak, onların attığı oklara hedef olmamak için çadırlarına saklanırlarmış.

Olağanüstü varlık olarak karşımıza çıkan **büke badraç** (III, 227-6) ise yedi başlı ejderhadır. Ayrıca Yabakuların en yiğidine **Büke Badraç** dendiği belirtilir.

Seksek kuşu, eserde geçen adıyla **kekük** (II, 287-13), büyü, tılsım yapmakta ve kürek kemiği ile fala bakmakta kullanılır.

Kerkes kuşunun insanın yüzüne ıslık gibi bir ses çıkararak ötmesine **us üşgürmesi** (I, 228-13) denir ve uğursuzluk sayılır. Bu sesi duyan insanın öldüğüne inanılır.

Tiki (III, 230-1) ise geceleri işitilen sestir. Bu kelime atalar kültürüyle bağlantılı bir kelimedir. Zira bu kelimenin açıklaması yapılırken, ruhların sağ iken yaşadıkları şehirlerde her yıl bir gece toplandıkları ve halkı ziyaret ettikleri belirtilir. Gece bu ruhların sesini, tikiyi duyanın öldüğüne inanılır.

(:Kadınların yanaklarına sürdükleri allık.), **kirşen** (I, 437-27) (:Düzgün), **bodh mon-cuk** (III, 121-12) (:Misk ile ramekten yapılan boncuk.), **tuş** (III, 125-12) (:Kemer kayışlarına takılan gümüş, altın toka.), **but** (III, 120-3) (:Kız vey oğlanların alınlarına taktıkları değerli firuze.).

HALK MUTFAĞI

*Divânü Lûgati't-Türk*ün yazıldığı yüzyılda kısarak sütünü tulumda bekletip ekşitilerek **kımız** (I, 365-26), arpa, buğday veya darıdan **bekni** (III, 60-15) (:Boza), **buxsum** (I, 485-1) (:Boza) yine buğdaydan **ağartgu** (III, 442-15) adlı içkiler yapılır. **Ugut** (I, 50-10) adı verilen hamurdan bir buğday içkisi de yapılır. Birçok ilaçla arpa unu karıştırılır. Bu hamur sonra fındık büyüklüğünde parçalanarak kurutulur. Arpa ile buğday pişirilerek daha önce hazırlanan toparlakların üzerine dökülür. Bunların olgunlaşması için üç gün bekletilir. Daha sonra küpe konarak on gün daha bekletilir. On gün sonra da üzerine su dökülür, bu su süzülerek bir içki elde edilir. Buna buğday içkisi denir. Üzüm şırası ve şarapla yapılan bir Türk sirkesi de vardır, buna da **mandu** (I, 420-14) denir. Ayrıca **bekmes** (I, 440-21) (:Pekmez) de yapılır. **Süçük** (II, 190-24) ise şarap demektir.

Yemeklere bakıldığında ise etle ve tahıllarla yapılanları buluruz. **Kak et** (II, 282-13) (:Kuru et), **yazok et** (III, 16-8) (:Pastırma), **söklüncü** (II, 309-1) (:Et kızartma, kebab), **yörgemeç** (III, 55-14) (:İnce kıyılmış işkembe ve bağırsakla doldurulan bağırsağın kızartılmışı ya da pişirilmiş.), **sımsımrak** (III, 136-16) (:Baş etinden yapılan güveçte pişirilmiş baharatlı ekşi yoğurt soslu yemek), **ciğer yemeği** (**tangızdı** kelimesi açıklanırken "**öpke tangızdı**" (III, 393-3) diye bahsedilir.) etli yiyecekler arasında yer alır.

Tahıllarla yapılanları ise şunlardır: **Tutmaç** (I, 452-13), **közmen** (I, 444-24) (:Külde pişen çörek.), **yalaçı yuga** (III, 27-15) (:Katmer, yufka), **kavut** (III, 163-2) (:Darı unu, yağ şeker karışımı.), **to** (III, 234-21) (:Bulamaç gibi pişirilen un, ekşitilir, sonra içilir.), **kuyma** (III, 173-19) (:Hamur ince kesilip kızgın yağa atılır, üzerine şeker dökülerek yenir), **suma** (III, 234-21) (:İslatılmış buğday kurutulur ve oluşan bulamaçtan ekmek yapılır.), **top** (I, 318-8) (:Buğday su ile karıştırılıp arpa hamuru ile yoğrulur, keçeye sarılır, sıcak bir yerde erdikten sonra yenir.), **buxsı** (I, 423-3) (:Pişirilen buğdaya badem taneleri atılır, üzerine bol süt ve pişmiş bulamaç dökülür, ekşitilince buğdayları yenir). Görüldüğü üzere daha çok buğdayla hazırlanan, ekşitilerek yapılan yemekler bir hayli fazladır. XI. yüzyılda Türklerin beslenmesi ile günümüzde köylerdeki beslenme birbirine çok benzer. Anadolu'daki yiyecek malzemesi ile yemeklerde de benzerlik görülür.¹⁶

Yemeklerin malzemeleri itibariyle baktığımızda eserin yazıldığı dönemde ve çevrede Türklerin ekonomisinin tarım ve hayvancılığa dayandığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ekonominin en önemli unsurlarından biri de savaşlarda elde edilen ganimetlerdir. Köleciliğin varlığını pek çok yerde de görüyoruz. Hatta **kul** (I, 336-

